

թով պաշտպանել իւր թշուառ տիրոջ
դատը. և բնականապէս ժամանակա-
դիրն երբ Դարաւելի վրայ է խօսքն՝ զանց
չընծեր ոչ մի գործ, ոչ մի մանր գէպք
և ոչ թուական, մինչդեռ ուրիշ շատ և
շատ նշանաւոր անձինք հազիւ թէ պար-
գապէս և հարեանցի յիշատակութեան
նիւթ եղած են: Իւր անձը վերջապէս
գրեթէ Լևոնի Ե անդը կը բռնէ, որ որ-
շափ ալ սիրելի է, չի կրնար ասոր ալ
արգելք ըլլալ: Այս պատճառաւ չուզե-
լով անոր կենսագրութիւնն ընել՝ կը
հրաժարիմ պատմել անոր առաքե-
լութիւնները: Ընթերցողք ժամանա-
կագրութեանս՝ պիտի կարենան լու-
իս ճանաչել զայն, եթէ պատշաճ դա-
տեն:

Մէկ ուրիշ գործի մը յիշատակու-
թեամբ կը վերջացնեմ իմ խօսքս, որ
իտալիոյ եկեղեցական պատմութեան
հետեւապօռնի ժամանակագրութիւնն
մեզի կը ծանուցանէ թէ յամին 1383
« Ապրիլ 11, Մեր սուրբ Հայրապետն՝ Ի
ժողովի կարգինալաց և ներկայութեւ
համագումար ժողովին այսպէս խօսե-
ցաւ: Եղբայրն Յովհան, խոստովանա-
հայր թագաւորին և եպիսկոպոս քա-
ղաքին Տորտիպօլոյ, ի փոխարէն իւր
բարի ծառայութեանցը, նեղութեանց
և վատտակոյցը, որով վերոյիշեալ եղ-

բայրն պաշտպանեց ի պատիւ սուրբ
Եկեղեցւոյ՝ հետամուտ ըլլալով ազա-
տութեան թագաւորին Հայոց », որ
ձեռնադրեցաւ յամենան օգոստոսի ի
մայրեկեղեցւոյ Սեկովիոյ: Եպիսկոպո-
ստարանն որուն վրայ է խօսքը, և որ ժու-
նալակաւ գրութեան մէջ տեղ մը Գոր-
ղիբրի և Գորգէբրի անուանուած է,
Տորտիպօլիսն է Բենեւենդոյի Նահան-
գէն և ԺԳ և ԺԶ դարուց մէջ կան-
գուն էր: Յովհան Դարաւել Եթմենբորդ
և վերջիններ անուանեալ եպիսկոպոսն
եղաւ: Ուկէլիի զանիկա կը յիշէ, բայց
իրեւ եպիսկոպոս չէր ճանչնար, ապ-
օրինաւոր կը համարի, և ծանօթութեան
մը մէջ, այսպէս կ'ըսէ անոր համար.
« Ի բայց կը թողուի իբրեւ ապօրինաւոր
Եւ Դարաւելի պատմութիւնն իր այս հա-
մառօտ պարբերութեան մէջ կը պա-
րունակուի. « Յովհաննէս յամին 1383
յուշիս 16 այս եկեղեցւոյս եպիսկոպոս
ընտրուեցաւ, եղեմէս Է դերապապէն,
հատուցանելով սովորական 20 փող »:
Վերջացնելով խօսքս, կարծեմ
թէ մարթ է հաւանօրէն համարել թէ
Յովհան Դարաւելն է հեղինակ, կամ
գէթ տուն տուող ժամանակագրու-
թեան Հայոց:

ՌԻԽԱՆԻՍ ՌԻՊԵՐ

Հ Ա Յ Ա Չ Գ Ն

ԵՒ ԻՐ ԱՌ ՄԱՐԿԻՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱՄ ՕԳՈՒՏՆԵՐՈՒ

(Տէս Հա. ԼԹ. Պր. Ա. Բ. Գ. Էջ 3, 97, 199. Հա. Խ, Պր. Ա. Էջ 3):

Կայսերը Բիւզանդիոնի տեսնելով
թէ օր քան զօր Արաբայիք և Թուրքի-
րնայ տէրութեան գաւառքը կը գրա-
ւեն, արեւմտեայց հետ դաշն կը հաս-
տատեն, կ'ըսէ պատմութիւնն, և զա-
նոնք օգնութեան կը կանչեն յարեւելս:
Բայց կը յաւելու թէ անդէն և անդ յետ
առաջին արշաւանաց խաչակրաց կը
զղան և շրջակայ թշնամիներէն աւելի

արեւմտեան դաշնակիցքը կասկածելի
կ'ըլլան անոնց. և անհաշտ առեւութիւ-
նը կը տիրէ Գունաց և Լատինաց մէջ,
որով առ ժամանակ մի կ'ընդհատին ա-
ռեւարական յարաբերութիւնքը Արե-
ւմտեայց ընդ Կ.Պօլսի: Այս առաջին
պատճառն է դեռ. Իսկ երկրորդ պատ-
ճառն կամ արգելքն էին Ասիոյ բար-
բարոս ժողովուրդքն. որոնք ընդունե-

լով զմահմտականութիւն՝ կը սպառնային քրիստոնէից մանաւանդ պատերազմասէր կատարի հրոսակք Թըրքաց հետզհետէ կը յառաջէին յԱսիոյ ցեղերս Վսփսրոնի և կը կողպատէին Սև ծովուն մէջ գանուող վաճառարործ նուերը։ Սակայն ամենէն աւելի Յոյնը, որոց այն ժամանակի ծայրայեղ տկարութեան հետ զուգակից էր նոյնպէս գոռոզութիւն ինչ ծայրայեղ, կ'ըսէ քննադատ ղը նշանաւոր, կը ջանային արդիւն վնենակեցուց վաճառուկանութեան յառաջ խաղացուցիւնը։ Եւրկարացած ժամանակին՝ զԳնեսուացիս և զԲիզանցիս գրգռելով անոնց դէմ, իսկ զօրաւոր եղած միջոցին՝ յաճախ բռնութիւն բանցեցնելով։ Սակայն ընդունայն էին բովանդակ խարխալեալ ճիգն կոմսենոսեանց, և Յունաց սակաւաթիւ տարերաց բռնութիւնը, որոնք մագնիսի պէս չեմ գիտեր ինչպիսի առաձգական զօրութեամբ իւր չորս կողմը հոծելով այլաւս ժողովրդոց բազմութիւնը, կ'ուզէին նորակազմ հասարակապետութեան մը դէմ դնել, որուն զօրութիւնը նորարոյթով ծառի մը պէս յարմար դիրք և նպատակ ևս գտնելով Եփեսոսի և Միջերկրականի նահանգաց մէջ, Հայոց մարդասէր օժանդակութեամբ օրէ օր անդրադոյնս կը յառաջէր իւր հերակլեան քայլերն և Սաորին ինքնակալութեան զօրութիւնը խորտակելու մրցման մէջ էր։

Այս ժամանակամիջոցիս, այսինքն Աթալիայի արշաւանքէն վերջը կ'ընդհատի առ ժամն արեւմտեան վաճառականութիւնն ընդ Եփեսոսի և ընդ Սև ծովու։ Ընդհատենք ուրեմն մինք ալ մեր տեսութիւնն այս գծիս վրայ, և դարձնենք Միջերկրականի և քրքուն Հայոց հետ միաւորող դժին վրայ և դիտենք երկուստեք Հայոց և Լատինաց վաճառականական մեծ գործունէութիւնը։

Այս մասին Ժիզարու մատենագիրք, Գ. Ա. Մարինէն սկսեալ, ոչ միւս Մարինը որ գրեց վնենակեցուց պատմութիւնը և ոչ ալ անոնց հետեող վերջի ժամանակի պատմագիրք զոյգ ընդ Հե-

րէնի, կրցան մեղի աւանգել զօհոյցիլ տեղեկութիւններ։ Այժմ՝ մենք առանց զանց ընելու նախադիտական վաճառականգիրքը՝ աւելի Գազարինեայ և Գանեսարինի յիշատակարանաց վրայ հիմնեալ, զորս գետ ներկայ ժամանակն հրատարակեցին, կ'ուզենք այն կէտը բարդաւածել։

Յերուսի Թաշակրաց պատմութեան մէջ կարեւոր և յայտնի կէտ մը, որուն մասին համաձայն կ'ընթանան արեւելեան և արեւմտեան պատմագիրք, այս է, թէ՛ Արեւմտեայց կամ Լատինաց բարեկամական և սերտ յարաբերութիւնքը Թըրքուն Հայոց հետ՝ եղան ոչ միայն Աթալիայի ժամանակ, երբ գոռութիւն մտնելով թշնամացան ընդ Յունաց, այլ շատ իսկ կանուխ քան զայն։ Իսկ որովհետեւ ինչպէս տեսանք թէ Թաշակրաց մեծամեծ յաղթութիւնքն և յաջող ելքն յԱրեւելս մասամբ մը Հայոց գործակցութեամբ եղան, այսպէս նաեւ այն ժամանակի Արեւմտեայց վաճառականութեան և արուեստից յանկարծական բարդաւածիւնը ընդ Արեւելս՝ մասամբ մը Հայոց պէս վաճառական ժողովրդեան այնպիսի սերտ յարաբերութեանց անմիջական հետեանք էր։

Եթէ պատմութեան հարցընենք, նա հաւաստեօք կը ցուցնէ մեղի, թէ՛ Միջերկրականը նախ քան զԵփեսոսին և զՊոնտոս՝ եղաւ նաւահանգիստ փոխկենցուց վաճառականութեան և Արեւմտեայց քաղաքականութեան, և թէ յետ այնորիկ ոչ ևս գաղղեցաւ յինքեան կրելու զնաւս և զվաճառս արեւմտեան և հարաւային ծովեզերեայ աղցաց։ Հայ վաճառականաց գործունէայ մասը, որ ի վաղ ժամանակաց Արամայ և Արտաշեսի աշխարհակալութեանց հետեւելով Տիւրացուց և Միկետացուց վաճառաշահ դաղթականութեանց հետ խառնուելով այն կողմերն հաստատուեցան։ Նոյն դասը ի բովանդակ ընթացս Հայկազունեաց, Արշակունեաց՝ ևս և Բագրատունեաց թագաւորութեան անխոնջութեամբ շարունակեց այն պատական և կարեւոր արուեստը։ Զ

ի և ը դարուց մէջ բիւզանդական տէ-
րութեան յԱսորիս, ՚ի Միջագետս և յԱ-
փրիկէ գնացող բանակաց կերակուրն
և կարեսոր պիտոյքը՝ փոքուն Հայոց կամ
կիլիկիայ ծովեզերեայ ժողովրդէն և շա-
հաստաններէն կը հայթայթէին։ Յետոյ
դէպքին բարեպատեհ, այսինքն է խու-
շակրաց Ա գալուստն ՚ի փոքր Հայս, և Հա-
յոյ ցուցած հիւրընկալութիւնն և դաշ-
նակցութիւնն ընդ Ղաթինա՝ ձեռք ձեռքի
կու տան և կը բանան նորանոր առպա-
րէզներ բարգաւաճ վաճառականութե-
փոխադարձ ընդ միմեանս։ Խաչակրաց
մեծամարմին բանակներն և սպայտա-
կան զօրքերն, որոնք սարածուելոյն
Հայոց շահաստանաց մէջ և տեսնն ա-
րեւելեան շաւերու և կերպասուց փայլը,
բազմաթիւ նաւատորմիդքն, որոնք ան-
ընդհատ կու գային հօն և կը պատրաս-
տուէին անցնիլ յԱսիա, այս ամենքն
ալ զօրաւոր պատճառներ էին վաճա-
ռականութեան դռներ բանալու Ղաթի-
նացւոց ընդ Հայս։ Հինաւուրջ բայց հա-
մակործան Տիւրսի և Սիդոնի տեղ՝ կը
բարձրանան Միջերկրականի վրայ Այաս
կամ Ղայաս, Կոռիկոս և Տարսոն, ոչ
միայն գործարաններով և զինարաննե-
րով, այլ նաև համաշխարհի վաճառուք։
Երբ վենետկեցիք մերթ սպառնա-
լեզը և մերթ կեղծ բարեկամութեամբ
Ալեքսանդրու, իսաակներու և Կոնստե-
նտին ցեղի ուրիշ իշխանաց հետ առև-
տոյ դաշնոց մէջ էին Վուպորոնի վը-
րայ, Բիզանդի և Գենուայիք օր քան
զօր կը յառաջէին Միջերկրականի վը-
րայ. այնպէս որ ըստ վկայութեան Մու-
րադորի ¹ և Հերէնի ², յամին 1000 Սա-
րակինոսայ իսկ դէմ յաղթական կ'ըն-
թանային։

Երբ յամին 1098 առաջին անգամ
Խաչակիրք անցնելով փոքր Հայաստա-
նէն՝ անոնց օգնութեամբը տիրեցին Ա-
սորեաց և Պաղեստինու, վենետկոյ,
Բիզանդի, Գենուացւոց հասարակապե-
տութեան և Մարտիկայի վաճառաբարձ

նաւերն ընկերելով կիլիկիաբնակ Հա-
յոց նաւերուն հետ, սկսան անդրադոյնս
ևս վարիլ։ Այն ժամանակէն ՚ի վեր Ե-
րուսաղէմ, Պաղոմսիս, Ասկաղոն, Տիւ-
րոս և Անտիոքիա և ուրիշ քաղաքներ
անոնց ծաղկեալ շահաստաններն ե-
ղան։ Մանաւանդ երբ յամին 1111 և
1123 վենետկեցւոց նաւատորմն յաղ-
թելով Սարակինոսաց՝ նաւարկութիւնն
կատարեալ ազատութիւն ստացաւ։

Սակայն ինչպէս յաջողութեամբ մը
գիրաւ սկսաւ տարածիլ արեւմտեան
վաճառականութիւնն յԱսիա, այսպէս
նաև գիրաւ կրնար ինկնալ ըստ ձախո-
ղել բաղդին խաչակիր զօրաց և զինուո-
րութեան յաշխարհս անհաւատից և ՚ի
բիւզանդական կայսրութեան։ Եւ իրօք
1188 — 1189 անկմամբ Թագաւորու-
թեան Երուսաղեմի, Անտիոքայ, Դրի-
բոլիի և Ալեքսանդրիոյ՝ այլազգեաց իշ-
խանութեանը ներքև, հարկ էր որ ինկ-
նային արեւմտեայց վաճառականութիւն
և ճարտարարուեստքն ևս։ Այսպէս ու-
րեմն Միջերկրականի կողմէն Ղաթինա-
ցւոց վիճակաց կամ փոքրիկ թագաւո-
րաց անկումն, և արեւելքէն Ալեքսի և
Միքայէլ Պալէոլոգի յանկարծական
կերպով Կ.Պօլսի վրայ միապետելն, ո-
րոնք խորամանկ դաւաճանութեամբ
գժտութիւն և կռիւ սերմանելով վե-
նետկոյ, Բիզանդի և Գենուացւոց հաս-
րակապետութեանց մէջ, երկուստեք կը
շանային խափանել Արեւմտեայց վաճա-
ռականութեան և արուեստից կապը Ա-
րիեքի մէջ։ Հերէն ³ և Մարին ⁴ կ'ըսեն,
թէ՝ ՚ի Ս. Յովհաննէս Տ' Աղբ (Ալեքս) ե-
ղած պատերազմը ընդ մէջ վաճառական
նուուց վերոյիշեալ երեք հասարակա-
պետութեանց՝ առ ժամանակ մի խա-
փանեց արեւմտեայց յարաբերութիւնը
յայնմ մասին։

Ինչպէս ծաւալական զանգուած մը
իւր առանցքին վրայ հողոված ժամա-
նակ, երբ երկու հակակողմեան բռնու-
թիւնն ևս յինքեան կրէ, անդէն շու-

¹ Հառ 30, Հա. Ա, էջ 18.

² Հառ. ՚ի վերայ ագգ. խաչակրաց։

³ Հառ. ՚ի վերայ ագգ. խաչ. էջ 358.

⁴ Պատմ. Հա. Դ, էջ 298.

տով դէպ 'ի միջակէտը կը ձգուի, և այն կէտին վրայ բարգաւաճելով բարձրովին նոր կերպարանք մը կ'աւնու. այսպէս ալ Եւրոպիոյ վաճառականութիւնն և արուեստը, որոնք վիենետիկոյ, Բիզանիոյ և Գենուացոց ձեռքով մէկ մը իրենց նախնական շարժմանքն առին Արևելքի մէջ, չէին կրնար բարձրովին դադրել, այլ կարող էին ուրիշ գիծ բռնել և տարբեր հանգամանք հղովելով իրենց բաղդաւորութեան անուց և Արևելքի վրայ, վերադառնալ յԱրևմուտս և յեղափոխել գոգոցն Եւրոպիոյ վաճառական, տնտեսական, գուցէ քաղաքական և ուսումնական միճակը: Ուստի այս ուղղութեան գիծն էր այն ճամբան որ ուղղակի ծովով և ցամաքէն կ'առաջնորդէր Արևմտեայց 'ի փոքրն Հայս, և անոր շահաստանաց մէջ, որոնք Սիւրիոյ հարաւային և արևելեան կողմանց և Սև ծովու եզրերը բնակող ժողովրդոց վաճառականութիւնն և արուեստներն դէպ իրենց ձգած և արդէն իսկ իրենց հետ կապած էին:

Իրացընէ 'ի սլաւոմութենէ պիտե՛ք թէ՛ այնուհետև 'ի փոքրն Հայաստան կեդրոնացան արևմտեայց: Անդ Հայոց ձեռնտուութեամբք, անոր իշխանացնը պատամատոյց արտունութիւններով և պաշտպանողական հրովարտակը, և ամեն բանէ աւելի Հայոց վաճառականաց ճարպիկ գործակցութեամբը, նոր կերպարանափոխութիւն մ'առաւ յեղիպոսս, և անոնց ձեռքով տարածեցաւ յԱսիա 'ի Հնդկաստան:

Ստուգիւ Հայ ազգն, որ տակաւին այսօր իւր վրայ կը կրէ այն կարևոր ձրից և արուեստից դրոշմը, և անոր փայլը կարծես թէ կորսնցուցած չէ, փոքր Հայոց կոմ նիլիկիոյ թագաւորութեամբը, և նոյն իսկ կոստանդնի և Թորոսի Բ ժամանակը թուով և բարդապէս շատ աղիցեութիւն ունեցաւ: Եւ ատիպազ վաճառականութեան յառաջխաղացողութեան ժամանակը՝ Լեոնի Բ և Հէթմոյ ատենն

եղաւ: Սակայն այն ժամանակի տուրևառութեան և անոր արգասեացը վրոյ մանրամասն գեռ չխօսած, յիշենք մեր իմաստուն և բարեկիրթ թագաւորաց՝ առ վենետիկցիս, առ Գենուացիս և առ այլ քնկերութիւնս շնորհած հրովարտակներն և արտօնութիւնքը, զորս գեղեցիկ կերպով կ'ընծայէ մեզի Գանէստրինի իւր նոր լայս տեսած փոքրիկ երկաթրութեամբը, որուն վերնագիրն է Documenti spettanti al commercio dei Veneziani con l'Armenia, և այլն:

Մեզի հասած առաջին¹ և հնագոյն յիշատակարանն² է յամին 1201 Լեոնի Ա առ վենետիկցիս շնորհածը՝ զոր խընդրեց Հենրիկոս Տանտոյոյ՝ Յակովբ Բագատոյ հիւպոտին ձեռքով: Իսկ երկրորդ արտօնութիւնը և անտիպ հրովարտակն, զոր նորբա հրատարակեց Գանէստրինի, է այն զոր Պետրոս Տանտոյոյի ձեռքով շնորհց Հէթմոմ վենետիկցոց՝ անոնց Յակովբ Դիերոյոյ Տօփի ժամանակ: Այս հրովարտակը կը յիշէ նաև Մարին³: Գոհ հրովարտակն՝ զոր Լուզովիկոս Սէրբիոգորի վիեննայի մատենադարանէն հանելով գրկեց առ Գանէստրինի, այն արտօնութիւնն է, զոր յամին 1274 ստացաւ Լուրենտիոս Դիերոյոյ Տօփ 'ի թագաւորէն Հայոց Լիոնէ Գ: Դո արտօնութիւնն, զոր կը յիշէ Մարին և հրատարակութեամբ ծանօթացուց Գանէստրինի, է այն զոր յամին 1321 շնորհեց Լիոն Դ վենետիկցոց՝ Յովհաննէս Սորանցոյ Տօփի ժամանակ՝ անոր Միքայէլ Ճիւստինիանի հիւպոտին ձեռքով: Այս հրովարտակը կտրուտեալ և պակասաւոր է, բայց բուն պատճառը չի գիտցուիր: Մարին³, Դիերինկ և Բարգիսոյ ուրիշ հրովարտակաց գոյութիւնը ևս կը հաստատեն վիեննայի մատենադարանին մէջ, զոր Հայոց թագաւորներն շնորհեցին վենետիկցոց յամին 1307, 1333 և 1335: Ուր թողունք ապա յամին 1201, 1245 և յամին 1288 տուած արտօնութիւն-

¹ Այս յիշատակարանս վենետիկ Միխիլ Բեան հարց ձեռքով գտնուեցաւ վենետիկ գիւլանասանը մէջ և զրիւեցաւ Նիկողոս Թոմա-

զէոյի և նա հաղորդեց Գանէստրինեայ:
² Պատմ. վաճառ. վենետ. Հոմ. Դ, էջ 157:
³ Հոմ. Դ, էջ 158 և 163:

քը, որոնց համար կ'ըսէ Գերինկ՝ թէ
լեռն Գ շնորհաց Գննուացւոց և իրօք կը
պտնուէին Գննուայի մատենադարանին
մէջ: Վեհեակեցի ազնուատոհմ Գանալ
կանոնիկոսը, որ վերջի տարիներս Գե-
նուացւոց պատմութեան երկասիրութիւն
մ'ըբաւ, ըստ նորագիւտ յիշատակարաւ
նաց, կ'ըսէ՝ թէ բայց 'ի 1201ին տուած
արտօնութեանէն զոր ստացաւ Օճերիոյ
Պալլիոյ, ուրիշ երկու հրովարտակներ
ալ կային՝ մէկը յամին 1215 և միւսը
1220ին:

Անշուշտ Գաղղիացւոց, Գերմանացւոց,
Սլաւոնացւոց և Անգլիացւոց ևս՝ այլ և
այլ արտօնութիւններ շնորհած էին մեր
թողաւորներն: Այն յիշատակարանք
թէպէտ և յայտնի չեն, սակայն թաշա-
կրաց ժամանակ այն ազգաց Հայոց հետ
ունեցած վերաբերութենէն դատե-
լով՝ բնաւ չենք տարակուսիր. մանա-
կանդ 'ի նկատի ունելով բարձր վերոյի-
շեալ ազգաց իշխանաց և երեսփոխա-
նաց ներկայ գտնուիլը Լեռնի թագա-
դրութեան հանդիսին, որոնց քաղաքա-
կան տեսակէտն էր Հայոց համակրու-
թիւնը գրաւել և արեւելքի մէջ ոտնա-
տեղի և ազդեցութիւն ունենալը: Կը
յուսանք թէ այս մասին ուշ կամ չուտ
նոր յիշատակարանք կը յայտնուին:

Յետ յիշատակելոյ Հայոց թագաւո-
րաց արեւմտեան ազգաց շնորհած հրո-
վարտակներն և անոնց ճիշդ ժամանա-
կը, տեսներք այսուհետեւ համառօտիւ
անոնց մէջ պարունակուած արտօնու-
թիւնքը, յորոց օգուտներ քաղենց եւ-
րոպա:

Կանէստրինի կ'ըսէ. ըստ ինքեան և
ըստ օրինի ամենայն ազգը պարտական
էին առանց խտրութեան չորս առ հա-
րիւր տուրք վճարել Հայոց տէրութեա-
նը, եթէ դուրս գրկած և եթէ ներս
մտուցած վաճառուց. մինչդեռ 'ի Դաւ-
րէժ կը վճարուէր տասն առ հարիւր:
Ուստի Հայ թագաւորաց մարդասիրու-
թեամբ մասնաւոր առանձնաշնորհու-
թիւն ունեցող և այն հարկերէն ազատ
ժողովուրդք եղան Վեհեակեցիք, Գե-
նուացիք, փյոյրեկուացիք, բայց ամե-

նէն աւելի Պարսի կոչուած ընկերու-
թիւնն, որոնք փրանկիսկոս Պալտուչի
Բեկորդեայ ձեռքով ընդունեցան յա-
մին 1335 յունուար 10, և յամին 1336
ուրիշ արտօնութիւններ ալ: Այս ըն-
կերութենէն զատ կային Պրովենսալ-
ցիք, Կառալանացիք, Բիզաւցիք, Սի-
կիլիացիք, Ֆրանկք, և Բերուցցի կո-
չուած ընկերութիւնն:

Շնորհուած էր ասոնց ազատ նաւար-
կութիւն ունենալ, շտեմարանս վաճա-
ռուց, տնտեսական կամ հրապարակ:
Ատանայի, Սոյ, Մոպսուեստայ, Տար-
սոնի, Անարգաբայ և ուրիշ ամեն քա-
ղաքաց և առանց մէջ կարող էին ա-
ռանձին թաղ կազմել, դատաստանա-
րան և դատաւորներ ունենալ, Լեհաս-
տանի և Գրանսիլվանիոյ Հայոց պէս:
Արտօնութիւն ունէին առանձին եկե-
ղեցի ինքն և գերեզմանատուն, ամեն
կողմ գործանոցներ և արուեստանոց-
ներ կանգնել, լուսնայափոխութիւն ը-
նել, և Հայոց տէրութեան դրամահա-
տութեան և ուրիշ բարձրագոյն գոր-
ծոցը մէջ մտնել: Ազատ մուտք և ելք
ունէին յամենայն քաղաքս, նաւա-
հանգիստս, մաքսատունս, յանցս կա-
մրժաց և արքունի ճանապարհաց բո-
լոր Հայաստանի մէջ: Բաց աստի պաշտ-
պանուած էին Հայոց թագաւորաց հրո-
վարակօք և անցազրերով, աներկիւղ
նաւարկելու և կարաւանով ընթանա-
լու արտաքոյ տէրութեան Հայոց, այս-
ինքն է յերկիրն Սարակինոսաց, յե-
գիպոտս, յԱտրիս, 'ի Միջագետս և յա-
մենայն հեռաւոր և մերձաւոր սահմանս
բիւզանդական կայսրութեան և խու-
ժադուժ աղաքս Ասիոյ, որոնց գողցես
ամենուն պատկառելի եղած էին Հայք,
Լեռնի Բ ժամանակ, առանց ելեմտա-
կան տրոց և մարտից:

Այլազգեաց և Լատինաց մէջ ծա-
ղած վէճերն և կռիւնները Հայ իշխան-
ները կը լուծէին ընդհանրապէս: Սա-
կայն ըստ բողոքելոյ նոյնին, մասնաւոր
արտօնութիւն ունէին Լատինք իրենցմէ
մասնաւոր վարիչներ դնել: Նաւակո-
ծութեան և ընկղմելու մասին ևս՝ այս.

պիսի արտօնութիւն տրուած էր արեւմտեայց . այսինքն, եթէ վենետկեցւոց և կամ ուրիշ ընկերութեան ցուկանաւ մը նաւաբեկութեան հանդիպած ըլլար Հայաստանի տփանցը վրայ, այն նաւուն նպարակն և ճանապարհորդք ազատ էին, այսպէս նաև անոնց միջի վաճառքն և կա՛հ կարասիքը, եթէ աւոնց պատկանէին : Նոյնպէս պատասխանատու չէր, այսպիսի պարտադայի մէջ եղած ուրիշ ընկերութեան նաւ մը, եթէ վենետկեցւոց և կամ Գենուացւոց վաճառքը տանէր . իսկ ընդհակառակն և հակառակ պարտադայի մէջ թաղաւորին անկ էր : Անկտակ վենետկեցւոյ մը ամենայն ստացուածքն և յանձնարարական ինչքը ուրիշ վենետկեցւոյ մը կը յանձնէին . և եթէ ասիկայ չգտնուէր դիպուկածով Սոյ աղբեղիսկոտին խնամոցը կը յանձնուէին, Հայոց թագաւորին հրամանով :

Այս արտօնութիւններովս, որ թիւզանդիոնի և Տրապիզոնի թագաւորաց ստեղծ արտօնութիւններէն շատ ընդարձակ էին և նպաստամատոյց՝ տեսնենք այն ժամանակի Հայաստանի և աւոր սահմանակից աշխարհաց մէջ արեւմտեան վաճառականութեան և նաւարկութեան զարգացումը :

Ըստ վկայութեան Գանէստրինեայ ¹, փոքուն Հայոց տէրութիւնը նախ Տրապիզոնի թագաւորութեան հարաւակայմն ըլլալուն առթիւ, երկրորդ Այասի գեղեցիկ նաւահանգիստն ևս իրեն օժանդակ դուռ ունեւորվ Միջերկրականի վրայ, ամենէն մեծ վաճառատեղին էր եւրոպական ազգաց ընդ Պարսից և ընդ բոլոր Ասիոյ : Կ'երևի թէ այս քաղաքս այն ժամանակէն 'ի վեր մեծափարթամ շահաստան մը դարձաւ և բոլոր առիական աշխարհաց զանձն և զօրութիւնը առ ինքն ձգեց, որպէս հինաւորցն Տիւրքոս, երբ արևմտեայց Միջերկրականի մէջ եռալին անգամ ոսք կոխեցին : Ֆրսկարինի իւր մէկ երկա-

սիրութեանը ² մէջ, զոր դեռ այս վերջի ժամանակներս հրատարակեց Գանէստրինի, կը վկայէ՝ թէ Հնդկաստանէն բերուած վաճառուց հինաւորց վաճառատեղիքն էին շահաստանքն Հայոց, Ասորոց և Եգիպտոսի, որոնք Գանայի և Կաֆայի վաճառատեղիներէն մէկ դար յոռաջ ծաղկեցան :

Սակայն մենք Մարգոյ բոլոյի վկայութեանը վրայ հաստատուած, կ'ըսենք, թէ փոքուն Հայոց վաճառատեղիքն Ասորոց և Եգիպտոսի այն չրջանի վաճառատեղիներէն ևս հին էին . սրովհետեւ հմուտ ճանապարհորդը վերոյիշեալ տեղերուն վրայ բնաւ յիշատակութիւն չընէր առանձին, այլ միայն Այասի կամ Լայասի նաւահանգստին վրայ կը խօսի մանրամասն, և կը ցուցնէ թէ Հայաստանի այս քաղաքն էր մեծարգի և միակ շահաստանն՝ յոռաջքան զտիրապետութիւն Խաչակրաց Ասորիքի և Պաղեստինու երկիրներուն, և քանի որ Եգիպտոսի Սուլթաններն ազատ վաճառականութիւն չէին չնորհած արևմտեայց՝ Ալեքսանդրիոյ նաւահանգիստացը մէջ :

Այս ծանրակշիռ հեղինակի վկայութեանը նայելով, ոչ միայն Եգիպտոսի և հարաւային Ասիոյ վաճառքը, այլ աւորք ևս՝ զորս վենետկեցիք և Գենուացւոց դպրակականք կը բերէին Սև ծովով 'ի Դանա և 'ի Կաֆա, կեդրոնական Ասիոյ և Դարեժի վաճառուց հետ փոխանակելու համար, ամենքն ալ Այասի նաւահանգիստը կը կեդրոնացնէին : Աստի ապա կը մեկնէին 'ի Տրապիզոն և Սև ծովու շահաստանները գընացող ամենայն վաճառքն և որոնք որ դէպ 'ի Կասից ծով պիտի ընթանային : Մարին Սահուտոյ, վերագոյն կը դասէ Հայաստանի վաճառականութեան ուղին՝ Ալեքսանդրիոյ և ուրիշ աշխարհաց գծերէն . և կ'ըսէ՝ թէ Հնդկաստան գացող վաճառքն անտի պէտք էին անցնիլ :

Ինչպէս միշտ այսպէս նաև Ռուբի-

¹ Վեկ. վեկ. ընդ Հայ. և Տրապիզ. էջ 335 :

² Frammenti inediti del libro V della Let-

teratura Veneta: Dei viag. Veneziani, in Arch. stor. Ital. Appendice, t. IV, pag. 97 e seg.

նեանց չըջանին մէջ՝ Հայ ազգին առ վաճառականութիւնն ունեցած գործունէութիւնն և ճարպկութիւնը ամեն ազգաց և աշխարհաց մէջ հռչակուած էր, կ'ըսէ Գանէստրինի¹։ Եւ անոնց սերտ յարաբերութիւնքն Պաղեստինու, Ասորիքի, Թաթարստանի, Չինաց և Եւրոպայի հարաւային աշխարհաց հետ էր, 'ի մասնաւորի Կատալանացւոց և Խոտալացւոց հետ, որոնց 1293ին մեծամեծ արտօնութիւններ ևս շնորհեցին Հայք։

Վաճառականը Հայոց, որոնց ընկերակցութիւնն յուէտ փափագելի էր և շահաւէտ տրեմոնայց՝ մեծագոյն դեր խաղացողներ կը համարուէին ամենուրեք։ Անոնց առաջնորդութեամբը կալող էին Լատինը ոտը կոխել արեւելեան աշխարհաց և անծանօթ ժողովրդոց մէջ։ Հայք տարածուած էին Հնդկաստանի, Ասորոց և Պարսից գլխաւոր շահաստանաց մէջ, կ'ըսէ Գանէստրինի։ Նոյնները ևս խառնէին Գիւրտիստանու, Կիլաւու, Խորասանի, Գաւրէթի, Հայկապի և Պուրասայի մէջ։ Միջին Ասիոյ մէջ փոխանակելով արեւմտեան և փոքուն Հայաստանի վաճառքն՝ 'ի դարձին կը բերէին այն արեւելեան աշխարհաց արդիւնաբերութիւնը դէպ յարեւմտա։ Մեծ պողոտայն որ կը հանէր 'ի մեծագոյն շահաստանն՝ ուր Գաւրէթէն, միջին Ասիայէն, Պարսկային ծոցէն, Հնդկաստանէն, և Չինաստանէն եկած ամենայն վաճառք կ'ամփոփուէին, էր Էրզրում՝ 'ի Բարձր Հայս։ Անտի յետոյ երկու արքունի ճամբաներ կը բաժնուէին, մէկը կը տանէր 'ի մեծ շահաստանն Ալաս, իսկ միւսն 'ի Տրապիզոն, որ Անգլիոյնիկոսի ողբայի մահաւանէն յետոյ եղաւ Կոմենենեան տոհմէն երկու իշխանաց աթոռանիստ, որոնք բիւզանդական խժոժութեան ժամանակամիջոցին ապաւինած ըլլալով՝ 'ի Վրաստան, և Խաչակրաց Կ.Պօլսի մէջ յարուցած յեղափոխութիւնն ևս պատեհ առնելով թագ կապեցին անդ, ուր բազմաթիւ

և պատուական ընտանիք ևս խոյս տրւած էին։ Այս նոր թագաւորութեան սահմանն կը ձգուէր փասիա դետէն մինչև ցհրուանդանն Կարաթիքի։ և անոր իշխողոյ շուայրութիւնն՝ որ Կ.Պօլսոյ կուսնենեանց և Պաշէլուղներու շուայրութիւնէն վար չէր մնար, ընդարձակ դուռ կը բանար Հայոց և Լատինաց դաշնակից վաճառականութեանը, և էր աղբիւր անսպառ գանձուց։

Հոն, ըստ վկայութեան Բեկուղդքեայ, ամ քստ ամէ կը վաճառէին 14,000 կուշինդայ², Տարեւոր տօնավաճառով մը բոլոր քաղաքը ճոխ վաճառատնոյ կը դառնար Պաղտատէն և Գայիրէէն բերուած ոսկի անկուածոց, Հնդկաստանէն և Պարսկաստանէն եկած պատուական ականջը, չինական և հինդկային մետաքսէ և բամբակեայ կերպասուցն և վերբենտեան կարմրագոյն կը տաւոց և այլ և այլ վաճառուց, զորս անպակաս կը բերէին Հայոց, Վենետիկեցւոց, Գենուաւցւոց, փռանկաց և Յուսանց վաճառականը, կ'ըսէ նոյն հեղինակն³։

Կ.Պօլսոյ և Տրապիզոնի գործարաններէն աւելի նշանաւոր էին փոքուն Հայոց Գումկուդոյս և Անկիւրական նըր բահիւս մազեղինաց գործարանը։ Վենետիկեցիք ամենէն աւելի յարգ տալով անոր՝ իրենք ևս մասնաւոր արտօնութիւն շատ գործարաններ հաստատեցին Սըսոյ, Ամասիայի, Սամբրոնի և Հայաստանի ուրիշ քաղաքաց մէջ, յորս արդէն խուռն բազմութեամբ կ'երթեւեկէին ի տալոցիք այն ճանապարհով՝ որ 'ի Գերասունէն կը տանէր դէպ 'ի Թրքսոյ, և անոր 'ի փոքուն Ասիա և Եւրոպէ։ Բայ վկայութեան Մարգոյ Ռոլլի բաց 'ի վերոյիշեալ գործարաններէն՝ էին նաև մեծագին դիպակաց բազմաթիւ գործարանը, որոնց նիւթը Հայք իրենց երկրին մէջ կը մշակէին և անով արեւմտեայց հետ մեծ փոխանակութիւն կ'ընէին։

¹ Վաճ. Վենետ. ընդ Հայ. և Տրապիզոնի, էջ 338.

² Մէկ կուշինդայ և 100 քիւզկումբ.

³ Բեկուղդքի, էջ 11 և 13.

Մարինի¹ տուած նկարագրէն դա-
տելով, Հայոց՝ վենետիկեացոց և Տրապի-
զոնի հետ ըրած վաճառականութիւնը
մեծագոյն և կարևոր կը համարէր։ Հե-
ղինակը կը վկայէ թէ ամ ըստ ամէ 7
տորմիդը նաւաց կը մեկնէին՝ ի վենետ-
կոյ Արեւելից և արևմտեան վաճառուց
համար։ Բայց անդէն կը յաւելու, թէ՛
այն նաւատորմաց մին ամբողջապէս
Հայաստանի համար էր և երկրորդ միայլ
Տրապիզոն երթալու, իսկ մնացած հին-
գըն Ռումանիոյ, Դանայի, Կիպրոսի, Ե-
գիպտոսի, Գաղղիոյ, Սալանիոյ, Բորզու-
ղայի, Ֆրանտորայի, Անգղիոյ և Պէրպէ-
րիստանի տէրութեան վաճառուց հա-
մար։

Ո՛րչափ առաւել ևս համարելու ենք
ուրեմն Գենուացոց, Բիզացոց և բո-
լոր միւս արևմտեան ընկերութեանց
տորմիդներն, որոնց առևտրական վե-
րաբերութիւնքն և արտօնութիւնքն, ինչ-
պէս տեսնուք, կանուխ էին ժամանա-
կաւ և աւելի սերտ Միջերկրականի և
Կիլիկիոյ նաւահանգստաց մէջ։ Ո՛ւր թու-
ղունք ապա անոնց կարաւանով կամ
ցամաքային ճանապարհաւ ըրած վա-
ճառականութիւնն էր զիւրուսի և Դաւ-
րէթի ուղղութեամբը։

Այսին նաւահանգստէն գէպ՝ ի յԱ-
րևմուտս գնացող վտճառքն էին, գիւնի,
պղպեղ, գինի, խմիչիղէք, եղեգնեակ,
տարուն, խեժ, շաքար, խմելանոց և
դեղորայք։ Թաւրակ, երկաթ, պղինձ,
անագ, քրքում, իւղ, մետաքս, և
դիպակներ, չուխսյի այլ և այլ տե-
սալներ և աւուռք։

Իսկ Մեծին Հայոց Արապատականի
գլխաւոր շահաստանէն (Դաւրէթէն) ե-
լած գլխաւոր վաճառքն էին անբաւի
մետաքս (erudo), խաչնդղ, մամուռ,
երկնագոյն ծոյու, մետաքսեայ և ու-
կեքի գորգեր, և այլն։ Ո՛ւր թողունք
ապա բոլոր Հայաստանի ներքին և ե-
կամուտ բերող և վաճառուց բազմու-
թիւնն, որովք Հայ ազգը նոյն ժամանակ
ոչ միայն Լատինաց կարևոր պիտոյքը

կը հայթայթէր, այլ յաճախ փոխանա-
կելով արևմտեան վաճառուց հետ՝ ա-
նոնց մեռած ապրանքը կը կենդանա-
ցընէր, և Եւրոպիոյ վաճառականութեան
նոր զարկ և հոգի կու տար։

Մարին՝ վենետիկ վաճառականու-
թեան Եղ հատորին մէջ կ'ըսէ, թէ՛ ա-
մեն տարի 6էն մինչև եօթն նաւեր
կը զրկէին ի Տրապիզոն և նոյնպէս ևս
ի փոքրն Հոյաստան, և ի համարաւ-
տենչ շահաստանն Այաս, լի վաճառուք
վենետիկոյ, իտալիոյ և արևմտեան ու-
րիշ աշխարհաց։ Իւրաքանչիւր ցուկա-
նաւ կը վերագառնար առ զխոյն ծո-
վուց վենետիկ, բռնաւորեալ արևե-
լեան ազնիւ վաճառուք, որոնց զինը
առ նուազն 100,000 Տէգիւնի կը հաս-
նէր։ Ուստի վենետիկեացոց միայն Հայա-
ստանի և Տրապիզոնի հետ ըրած տա-
րեկան վաճառուց շահը մէկ ու կէս մի-
լիոնի կը հասնէր։ Սակայն պէտք է հա-
մարիլ թէ՛ այդ գումարը պարզապէս
արևմտեան վաճառուց փոխանակու-
թեանն արգասիք էր, զորս կը տանէին
ի Հայս և ի Տրապիզոն։

Գանձատրինի՝ ի նկատի ունելով Մա-
րինի վկայութիւնը, թէ եօթը գիծեր
կային, որովք վենետիկեան նաւերն ամ
ըստ ամէ կը նաւարկէին յԱրեւելս և յԱ-
րևմուտս, այդ գծերուն իւրաքանչիւրին
վրայ 7 ցուկանաւ հաշուելով ամբողջը
կը լինին 50 ցուկանաւ։ Անոնց իւրաքան-
չիւրին վաստակը հաշուելով 100,000
Տէգիւն՝ 50 նաւուց տարեկան և միջին
հաշիւը կ'ըլլայ 5,000,000,000 Տէգիւն։
Գումար մը, որ ըստ հաշուելոյ կիպրա-
րիոսի և Լիբերի՝ 100,000,000,000 ֆռ.
կը հասնի։

Արդ եթէ մէկ տարուան մէջ վենետ-
կեացոց նաւքն այսպիսի կը շահէին այն
արևելեան վաճառականութենէն, և որ
զարմանալին է միայն արևմտեան վա-
ճառուց փոխանակութեամբ, ըստ վե-
կայութեան Գանձատրինեայ, ուրեմն
ինչ անբաւ գումարաց պիտի հասնէր
արևելեան թանկագին վաճառուց ե.

կած ոսկին և արծաթն, զորս կը փոխադրէին յԱրեւմուտս, Գենուայիք, Բիզացիք, Բերուցիք ընկերութիւնը, Բրովանայիք, Բարտի ընկերութիւնը, Մարսիլիայիք, Ֆրանկիք, Փորթնտալիք, Կատալանիք, Սիկիլիայիք և Գերմանայիք առ հասարակ՝ յընթաց 500 տարուան, եթէ ժ դարէն համարինք այն վաճառականութեան սկզբնաւորութիւնը մինչև ցառումն Կ.Պոլսոյ 'ի Տաճկաց, ցամա 1468. մանաւանդ եթէ ենթադրենք թէ այն վաճառականութիւնն երթալով հետզհետէ բարգաւաճեցաւ քան թէ նուազեցաւ։ Հաւանօրէն ընդհանուր և միջին գումարն ինն հարիւր հազար բիւրէն, և կամ լաւ ևս ըսելով, 450,000,000,000էն աւելի էր քան թէ պակաս։ Եթէ արեւմտեան վաճառուց փոխանակութիւնն այսպիսի էր, ուրեմն որչափ անհունս մեծ եղած պիտի ըլլար արեւելեան պատուական վաճառքէն եղած ամբողջական եկամուտն և բոլոր Հայաստանի և Տրապիզոնի թաղաւորութեանց զանձուց առատութիւնը, զորս այնչափ դարուց մէջ և այլ և այլ ճանապարհներով, գաղթականութեամբք և խաչակրաց արշաւանքք ամբարեցին Արեւմտայք։ Պատմութիւնն ճիշտ կերպով մեզի չէ կրցած աւանդել, և մենք ալ անբաւական կը համարինք գմիզ առ այս։

Սակայն որչափ որ չենք կարող այն ժամանակամիջոցին եղած արեւմտեան վաճառաշահութեան նկատուար հաշուել, սակայն կրնանք և պէտք ենք այսպիսի արգարացի եզրակացութիւն մ'ընել, այսինքն է. բովանդակ սակեձեղուն և պատուական քարերով պըճնած պալատներն և հոյակապ եկեղեցիք Գաղղիոյ, Գերմանիոյ և Իտալիոյ, որոնք զոյգ ընդ վնեռակոյ՝ հնութեան հետքը կը կրեն յիշեանս, Տրապիզոնի թաղաւորութեան, և բիւզանդական կայսրութեան և մասամբ մը Հայոց տէրութեան զանձովն ելան կանգնեցան, և պիտի մնան ցլաւտեանս ժամանակաց 'ի զարմանս ազգաց։ Եւ ո՞վ գիտէ թէ գեղեցիկ հանճարն և արուեստի-

տութիւնը անգամ, որոնք անոնց գմբեթաց վրայ կը փայլին, դեռ այսօր, արեւելեան մտաց և վաճառութեան արդասիք չպիտի լինին։ Աւրեմն անոնց հետ 'ի միասին մեծ է գաւթեալ Հայ ազգն և աշխարհէն յանիւս բաղդին արեւմտեան վաճառականութեան։ Այսպէս հետեւ տեսնենք զՀայս յանիւս ճարտար արուեստից արեւմտեաց, որ զուգակից է առաջինոյն։

Ինչպէս ոսկին և արծաթն չեն դարձանց արուեստից, այսպէս ուրեմն նաև արուեստը չէին կարող սկսիլ և տարածուիլ՝ առանց հաղորդակցութեան ազգաց։ Այս հաղորդական ազդերէն մին եղաւ Հայ ազգը, որ զոյգ ընդ Յունաց գիտցաւ յայսմ ևս մեծագոյն դեր խաղալ։ Առ այս հարցընենք զպատմութիւնն։

Քաջահամուտն Հերէն, իւր խաչակրաց ազդեցութեանը վրայ յօրինած երկասիրութեան մէջ, խտ քսելոյ թէ եւրոպական ազգաց մէջ մտած արուեստից հանգամանքներն և կարեւորութիւնն անկարելի է բոլորովին դիտել և ամփոփել 'ի միասին, զորս խաչակրաց ժամանակամիջոցին յԱրեւելից ընդունեցաւ։ Արեւմուտք, այսպէս կը համառօտէ զանոնք։ Ա. Արուեստն անկանկոյ կամ գործելոյ զմետաքս. որով յառաջ եկան և կու գան միշտ այնքան զանազանութիւնք պատուական գիպակաց և Եւրոպիոյ զանազան աշխարհաց մէջ մեծ ազդեցութիւն կ'ընեն տնտեսական կենաց վրայ։ Բ. Արուեստը, որուն յուսելովովմութիւնը առաջնոյն հետ միշտ զոյգ ընթացեր է, և ներկայարարութիւնը կամ արուեստն թափելութեան, Զայսիսկ յԱրեւելից ընդունեցաւ Արեւմուտք, որ մատակարարած էր միշտ փունիկեցւոց ժամանակէն 'ի վեր լուաղոյն նիւթեր և սքանչելի դոյնբեր։ Գ. Աւելի աւրուեստ մը որ յատուկ կերպով յարգ և կարեւորութիւն ստացաւ աշխարհի վաճառականութեան մէջ և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամեն ժողովրդեան վրայ, է շաքարագործութիւնն, որուն նիւթը եղեգնեակ (canna) առատ-

որէն կը գտնուէր յԱրեւել: Գ. Պաղ-
լեղի, քրքումի և լեզակի կիրառու-
քիւնն: Ե. Ճարտարապետութիւն. Զ.
փանդակագործութիւն. Է. Նկարչու-
քիւն. Ը. Դիւտութեան և գեղեցիկ ա-
րուեստից և մատենագրութեան ձա-
շտակն հաւատարապէս արգասիք են ա-
րեւելեայց ազգեցեութեանը:

Արդ 'ի բաց առեալ վերջին շորս ա-
րուեստները, որոնք առանց տարակու-
սի՝ յունական հոնճարոյն և բիւզան-
դական ժամանակին ուղղակի կը պատ-
կանին, որք յետ անկման է. Պոլսոյ, յոյն
տարեւրաց գաղթականութեամբը տա-
րածեցան յԵւրոպա, մնացածները, կըր-
նանք ըսել, թէ հայ հոնճարոյ գիւտ են:
Մենք կը լռենք, թող հետագայ հաւա-
ստիքները խօսին: Յիրաւի նախ Հերէնի
յիշատակած այս արուեստից նիւթերն,
ըստ վկայութեան Գանէստրինեայ¹, Հա-
յոց մեծ շահատուներն, այսինքն Այսսի
նաւահանգստէն կը զրկուէին յԱրե-
ւուստ. Բ. առանց մերժելու այն իրաց
կիրառութիւնը նաև յԱսորիս, 'ի Դրիբու-
լի, 'ի Տրապիզոն, 'ի Խորասան, 'ի Դաւ-
րէժ և յԵրզնկում, կ'ըսենք ընդ Մար-
գոյ Բաղլի և ընդ Գանէստրինեայ, թէ
Փորոն Հայոց՝ Սոյո, Ամասիայ, Սամ-
սոնի և Այսսի մէջ աւելի կը կազմուէին,
և թէ անոնց գործակից էին բազմաթիւ
վենետկեցիք և Գենուացիք. Գ. Հերէն
անդամ կը հաստատէ նոյն երկասիրու-
թեանը մէջ, թէ պաղլեղի, լեզակի,
Մետաքսագործութեան, եղեգնակ բու-
սոյ կամ շաքարագործութեան կիր-

առութիւնը ԺԲ և ԺԳ դարուց մէջ ան-
ցաւ յԵւրոպա. նախ ծաղկեցաւ Սիկի-
լիոյ, Փորթենտիոյ և վենետկոյ մէջ, և
ապա տարածուեցաւ յողջոյն Արևմու-
տըս, թէպէտ և անոնց ստոյգ պատմու-
թիւնը մեզ անյայտ է: Մարին՝ աղօտ
լոյս մ'էս կուտայ մեզի. նա յամին 1248
թուականին գրուած մէկ յիշատակա-
րանին մէջ կ'աւանդէ, թէ 60 տարի յա-
ռաջ Լուդայէն եկող գաղթականաց
ձեռքով և առաջին անգամ 'ի վենե-
տիկ սկսան մետաքսագործութեան ա-
րուեստը:

Մակայն Գանէստրինի յառաջ անց-
նելով՝ Մարգոյ Բաղլի վկայութեամբը
բոլորովին կը փարատէ այս մասին վե-
րաբերեալ խորհրդական միութիւնը,
և կը հաստատէ թէ ԺԳ դարու մէջ շատ
հայազգի վաճառականք և արուեստա-
ւորք հաստատուեցան 'ի վենետիկ, ո-
րոնք արտօնութեամբ առանձին թաղ
և վաճառատեղի ունեցան: Անոնցմէ ո-
մանք կը բնակէին Եփանեսոյ տանը մէջ,
որ Սուրբ Յուլիանէ եկեղեցւոյն կողմը
կ'ինկնար, զոր Սեբաստիանոս՝ Եփանի
Տօժին թուր Մարկոս Եփանի կտակաւ
Հայոց թողուցեր էր. որովհետև իւր
հայրն երկայն ժամանակ 'ի Հայաստան
կեցած ըլլալով, մասնաւոր համակրու-
թիւն ունէր առ Հայս: Մի և նոյն հե-
ղինակը կը յաւելու թէ վենետիկի փո-
ղոյններէն մին ևս Ջուլֆա կամ Ջուղա
կը կոչուէր յանուն Ջուղա քաղաքէն
եկող Հայոց, զոր Շահ Աբասը կործա-
նեց, որ անընդունելի է գիտնոց և ոչ է
ստոյգ:

¹ Վաճ. վենա, ընդ Հայ. էջ 338: